

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 305(495)“652”

Володимир Кравець

ПРОБЛЕМИ МІЖСТАТЕВИХ ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У АНТИЧНІЙ ГРЕЦІЇ

Розглядається проблема гендерної історії Стародавньої Греції. Робиться порівняльний аналіз шлюбно-сімейного законодавства в Спарті та Афінах, досліджуються різні підходи легендарних законодавців античного світу Лікурга та Солона до міжстатевих стосунків, аналізуються принципи “подвійної моралі” щодо становища чоловіків і жінок у суспільстві. Простежуються особливості в підходах до народження і виховання дітей протилежної статі. Висвітлено різне ставлення грецьких законодавців до проблеми легалізації проституції.

Ключові слова: Лікург, Спарта, Солон, Афіни, шлюб, законодавство, секс, гетера, виховання.

Оскільки два поліси – Спарта і Афіни – відігравали головну роль в історії Стародавньої Греції, надзвичайно важливо співставити їх законодавства в питаннях стосунків статей, розвитку шлюбно-сімейних стосунків, ставлення до народження та виховання дітей тощо, зважити достоїнства та недоліки в підходах основних законодавців цих міст-держав Лікурга і Солона.

У грецькій ментальності гомерівського періоду чоловічий і жіночий світи були строго розведені, причому чоловічий світ займав значно вище місце, що пов'язувалось з естетичними та етичними канонами, які раніше діяли на рівні міфології, а потім були розвинуті в літературі й філософії докласичного і класичного періоду. Полісне середовище з пануванням у суспільному житті чоловіка, коли жінки не мали більшості громадянських прав, практично не мали майнових прав, не мали можливості отримувати порівняного з чоловічим рівня освіти, сприяло тому, що жінка втратила свою суб'єктивну основу і перетворилась на об'єкт власності, інструмент дітонародження.

У грецькій сім'ї з найдавніших часів панував принцип єдиношлюбності, що суттєво відрізняло грецькі сімейні звичаї від східних. У домі елліна прийнято було вважати дружиною і газдиною одну жінку. Шлюб був бажаним, якщо не обов'язковим явищем у житті грека. Безшлюбність розглядалась як нещастя, оскільки вона вела, за уявленнями еллінів, до втрати культу предків. Шлюбний союз у ранню епоху грецької історії укладався у вигляді купівлі нареченої нареченим, який вносив за бранку якусь плату – вено (зазвичай – якась кількість голів худоби). З часом сформувався і посаг, який слугував вкладом батька нареченої в новий сімейний бюджет. Посаг вважався власністю дружини і робив становище жінки в домі більш незалежним. У випадку, якщо дівчина була сиротою, посаг для неї, зазвичай, збирали мешканці її селища (дема). Основним фактором створення нової сім'ї були бажання і розрахунок батьків майбутніх наречених, тому часто угоду про шлюб уклали тоді, коли ті ще були дітьми. Шлюбний союз вимагав укладення письмової угоди в присутності свідків.

У культурах багатьох грецьких полісів виявляються древні традиції, так чи інакше пов'язані з агональною практикою, яка в перекладі на мову гендерних стосунків означала, що найсильнішому, доблесному чоловікові, що необхідно було довести, діставалась найкраща жінка (до речі, сліди агону можна виявити в українських народних казках, в яких героя відправляли за три моря, в тридев'яте царство, де, здійсненням там небачених героїств, він здобував разом з половиною царства – руки царської доньки).

У IX–VIII століттях до н. е. у Спарті були укладені закони легендарного спартанського законодавця Лікурга, який перетворив общину спартіатів у військовий табір, провівши радикальні військову, земельну, фінансову, управлінську, побутову і освітню реформи, які врешті-решт призвели до величі Спарти.

Лікург не тільки усунув власність, але й зробив “відкритими” шлюбні відносини. Дружина, що традиційно вважалась у патріархальній сім’ї власністю чоловіка, у Спарті не була і не могла бути такою, оскільки фактичним власником в умовах загального усунування є община (поліс). Жінки були значною мірою вирівняні з чоловіками, допущені до занять спортом, військовою справою. Це повинно було сприяти простоті стосунків, що, в свою чергу, сприяло б зростанню кількості шлюбів і народжуваності. Заохочувались позашлюбні стосунки, причому заборонено було проявляти власницькі почуття, ревності і т. п. щодо жінок. Держава брала на себе турботу про виховання всіх без винятку дітей.

Залишатися неодруженим вважалось ганебним. За законом Лікурга, холостяки повинні були взимку роздягненими обходити ярмарковий майдан і співати пісню, в якій йшлося про те, що вони покарані за ігнорування звичаїв. Молоді люди не шанували холостяків. Розповідають, що коли неодружений полководець Дерклід увійшов у палатку, один молодий воїн не встав, щоб його привітати. У відповідь на зауваження юнак сказав: “Я не зобов’язаний витягуватися перед тобою, адже у тебе немає сина, який пізніше буде ставати переді мною”.

Шлюб у Спарті був підпорядкований закону: особисті почуття не мали ні найменшого значення, бо все це було справою державною. Посадові особи могли самі визначати майбутню сімейну пару: вели “статевий відбір”, мета якого вдосконалити “породу” людей. Такий підхід передбачав одну мету – мати хороших воїнів. Навчанню грамоті та іншим наукам не надавалось великого значення. Разом з дітьми спартіатів в агелах виховувались вихідці з нижчих верств суспільства, зокрема мофаки – діти від змішаних шлюбів між спартанцем та ілоткою.

Лікург своїми законами регламентував і час вступу в шлюб, враховуючи фізичну і духовну зрілість юнаків і дівчат. У шлюб могли вступати чоловіки і жінки, фізіологічний розвиток яких відповідав один одному і від яких можна було чекати здорових дітей: шлюб між особами неоднакових комплекцій не допускався. Спартанські закони дозволяли дівчатам вступити в шлюб у 15 років, а чоловікам дозволялось одружуватись лише у віці 30 років і старше. Він категорично заборонив давати посаг за дівчатами, щоб некрасиві і кволі не могли вийти заміж лише на основі багатства своїх батьків і внаслідок цього народити небажаних для держави дітей [8].

Наречених брали умиканням, але не надто юних, а тих, які дозріли, досягли шлюбного віку. Украдену приймала так звана подруга, котра стригла їй волосся (жертва Зевсу і його дружині) і, одягнувши в чоловічий плащ, одягнувши на ноги сандалі, вклала одну в темній кімнаті на підстилку з листя. Наречений, після спільного обіду, тверезий, заходив, розпускав їй пояс (символ цнотливості) і, взявши на руки, переносив на ложе. З цього моменту наречена ставала його дружиною де-факто. Пробувши з нею нетривалий час, він скромно відходив, щоб, як і зазвичай, лягти спати разом з іншими юнаками. Основою такого порядку було уявлення про те, що часта інтимна близькість перешкоджала військовій силі – основній цінності спартанського суспільства. І надалі він чинив не інакше, проводячи день і відпочиваючи серед однолітків, а до молодої дружини з’являвся потайки, побоюючись, щоб хтось його не помітив у будинку. Зі свого боку і жінка докладала зусиль до того, щоб вони могли зустрічатися, ніким не помічені. Так тривало досить довго, у декого вже діти народжувались, а чоловік все ще не бачив дружини при денному світлі. Такий зв’язок був не лише вправлінням в утриманні – тіло завдяки цьому завжди відчувало готовність до злиття, пристрасть залишалась новою і свіжою, яка не перенасичувалась і не слабла через легкий доступ, і молоді люди кожного разу залишали один в одному якусь іскру бажання. “Це зроблено для того, – говорив Лікург, – щоб юнаки були міцні тілом і не відчували

перенасичення, а завжди наче б починали спочатку: і це дасть здорових дітей...”. Саме на це звертав увагу Мішель Монтень в “Дослідах”. Чимало видатних людей керувалися вказівками Лікурга і в значно пізніші часи. Карл Маркс писав своїй дружині, що “постійне спілкування породжує одноманітність, що дрібниці повсякденного життя від цього непомірно зростають, в той час, як глибокі пристрасті внаслідок близькості набирають форму буденних звичок”.

Чоловіка хвилює лише чоловіче товариство, куди він прагне не лише вдень, а й уночі. В сім’ї його ніщо не цікавить і не утримує, його справжній “дім” – чоловіче співтовариство. Саме тут чоловік проявляє себе, заробляє авторитет. Саме тут чоловік стає мужем, доблесним і славним воїном. Нікого не цікавить, який він сім’янин, важливо, щоб були діти, які б стали такими ж доблесними, як батько, захисниками вітчизни. А для цього не можна було заплямувати себе зв’язками з жінками, щоб не “втратити обличчя” в очах товаришів, серед яких є, можливо, твій коханий. Позбавлений внутрішніх зв’язків, такий шлюб природно не міг бути міцним. Це затверджувалось і законодавством Лікурга, який усунув “батьське” почуття ревності: він вважав розумним, щоб спартанці надали право кожному гідному громадянину вступати в зв’язок з жінками заради потомства, і навчив громадян сміятися над тими, хто мстив за подібні дії вбивством і війною, вважаючи шлюб власністю. Тепер чоловік молодій дружині, якщо у нього на прикметі був порядний і красивий юнак чи чоловік, який навів йому повагу і любов, міг увести його до своєї опочивальні, а дитину, що народилася від цього зв’язку, визнати своєю. З другого боку, якщо чесному чоловікові до серця припала чужа дружина, він міг попросити її у шлюбного партнера. Лікург першим вирішив, що діти належать не батькам, а державі, і тому хотів, щоб громадяни народжувались не від будь-кого, а від кращих матерів і батьків. Законодавець вважав ненормальним те, що жінок тримають у закритих приміщеннях і змушують народжувати дітей від своїх чоловіків, не дивлячись на те, що ті могли бути старі, дурні чи хворі.

Лікург так поставив у Спарті військово-патріотичне виховання, що перемоги над жінками цінувались набагато нижче від перемог на полі битви. Але постійні війни дуже негативно позначились на демографічній ситуації – різко падав відсоток чоловічого населення. Тому тут з’явився особливий вид статевого стосунку – патріотична проституція (часом її називають гостинною). Всі жінки Спарты, зневажаючи сімейні інституції, “трудились” з чоловіками, котрі залишилися над поповненням поріділих рядів захисників [6].

На шкоду всім іншим піднесеним почуттям розвивали прагнення служити державі й здатність до цього служіння. В Спарті не знали, що таке подружнє кохання, не знали материнської любові, любові дитини до батьків, нарешті дружби. Тут знали лише громадянина, лише громадянську доблесть. Довгий час захоплювались тією спартанською матір’ю, котра гнівно відштовхнула сина, що щойно неушкодженим повернувся з поля бою, і поспішила до храму віддячити богам за сина, котрий загинув у бою. На нашу думку, такий підхід до формування твердості духу – явище неприродне, оскільки для людства ніжна до своїх дітей матір більш приваблива, ніж героїчна безстатева істота, що відреклась від природних почуттів, щоб виконати громадянський, часто надуманий, обов’язок. Дитина, в свою чергу, не могла полюбити ні свою матір, ні батька, бо відірвана від них в найніжнішому віці, вона знала батьків не за їх турботами, а лише з чуток.

Ці порядки, встановлені у згоді з природою та потребами держави, були так далекі від “доступності”, що стало правилом суттєво пізніше серед спартанських жінок, що перелюбство здавалось взагалі немислимим. Часто згадують, наприклад, відповідь спартанця Герада одному чужеземцю. Той запитав, яке покарання у них несуть перелюбці. “Чужеземце, у нас немає перелюбців”, – заперечив Герад. “А якщо з’явиться?” – не здавався чужеземець. “Винний дасть за це бика такої величини, що, витягнувши шию з-за Тайгету, він нап’ється в Евроті”. Чужеземець здивувався і сказав: “Звідки ж візьметься такий бик?”. “А звідки візьметься в Спарті перелюбець?” – вигукнув, засміявшись, Герад [5].

Однак у Арістотеля про становище спартанських жінок сказано інакше: в той час як спартанці-чоловіки вели строге, майже аскетичне життя, їх дружини у своєму домі купались

у розкоші. Ця обставина примушувала чоловіків заробляти гроші часто нечесним шляхом, бо прямі засоби були їм заборонені. У вину спартанкам ставилось те, що вони поводитись нахабно і дозволяли собі розкошувати, чим кидали виклик строгим нормам державної дисципліни й моралі. Сама ж держава, де чоловіки і жінки жили кожний своїм життям, нагадувала військовий гарнізон, в якому чоловіки постійно готувались до війни, а жінки займались собою. Залишені самі з собою, жінки зробились манірними, віддавались розкоші і розпусті, вони навіть стали втручатися в державні справи, що врешті-решт привело Спарту до справжнісінької гінекократії. “Та й яка різниця, – запитував Арістотель, – чи правлять самі жінки, чи ж керівні особи перебувають під їх владою? Результат той самий”. Арістотель пише, що Лікурґ намагався і спартанських жінок підпорядкувати такій же строгій дисципліні, але зустрів з їх боку рішучу відсіч [1].

На нашу думку, Арістотель не зовсім має рацію, стверджуючи, наче Лікурґ хотів наставити жінок на шлях істинний, але відмовився від цієї думки, не змігши подолати їх опору, перебороти свавілля і могутність – наслідок частих походів, під час яких чоловіки вимушені були залишати їх самостійними господинями в домі, а тому й виявляли до них більшу повагу, ніж потрібно. Лікурґ, в міру можливостей, потурбувався і про це. Він турбувався про зміцнення їх здоров'я, щоб зародок в здоровому тілі від початку розвивався здоровим, і самі жінки, народжуючи, просто і легко справлялись з муками. Примусивши дівчат забути про зніженість і всілякі жіночі примхи, він привчав їх не гірше, ніж юнаків, оголеними брати участь в урочистій ході, танцювати і співати при виконанні окремих священних обрядів на очах у молодих чоловіків. Траплялось їм і жартувати, влучно засуджуючи провинності, й оспівувати достойників, збуджуючи в молодих чоловіків ревниве честолюбство. При цьому голизна дівчат не містила в собі нічого дурного, бо вони зберігали соромливість і не знали розбещеності, навпаки, вона привчала до простоти, до турботи про здоров'я і міцність тіла, і жінки засвоювали благородний спосіб думок, знаючи, що і вони здатні долучитися до доблесті й пошани.

З народження життя спартіата перебувало під контролем полісу, а суспільне виховання, яке служило соціалізації громадянина, вело до практично повного злиття індивідуального Я з общинним МИ. В Спарті батько не мав права вирішувати долю своєї дитини. Новонароджені піддавались огляду в спеціальному місці (лесха) старшими членами общини і лише здорові діти передавались на виховання в сім'ю, їм виділяли відповідний наділ землі. Кволі діти або кидались в ущелину (за Плутархом), або викидались на смітник (“покидьки”), принаймні росли поза спартанською общиною; вважали, що самій їй краще не жити і для держави корисніше буде, коли серед громадян не стане слабких і хворих. З тієї ж причини жінки обмивали новонароджених не водою, а вином, випробовуючи їх якості: кажуть, що хворі на падучу і взагалі хворі від незмішаного вина гинуть, а здорові загартовуються і стають ще міцнішими.

Здорові діти до 7 років залишались у сім'ї. Плутарх відзначає переваги спартанських годувальниць. Вони дітей не пеленали, ростили їх невибагливими в їжі, такими, що не боялись темряви чи самотності, не знали, що таке плач. Діти виростили здоровими, а спартанські няньки славились у всіх грецьких полісах. Ніхто не мав права в Спарті виховувати дітей на свій манер. Контроль за вихованням дітей в сім'ї здійснювали державні чиновники – педономи.

З 7-ми років діти, зібрані в агелах, втрачали фактично свій зв'язок зі сім'єю. Тому зовсім не риторичним видається питання Арістотеля, який, полемізуючи у своїй “Політиці” з Платоном, що у своїй “Державі” закликав до спільності майна, дружин і дітей, запитує: “в якому обсязі можна допустити для громадян прилучення до державного життя?” [1]. Сам він у всьому дотримується міри і не схильний йти за Платоном. На його думку, сім'я повинна бути основою полісу і пов'язуючою ланкою між індивідом і державою, в той час як у Спарті роль сім'ї була зведена фактично до функції дітонародження. Функція матері, як берегині, виявилась трансформованою, бо община стала її сім'єю. Виховання ставало функцією

держави, здійснювалося під її контролем і за її рахунок. Зрозуміло, що таке виховання не розповсюджувалося на дітей періеків та ілотів.

Щодо виховання спартанських дівчат, то воно мало чим відрізнялося від виховання юнаків. Вони також отримували військово-фізичну підготовку, щоб разом з дорослими жінками, під час воєнних походів чоловіків, тримати в покорі рабів і охороняти місто. Жінка повинна бути здоровою і веселою. Тільки тоді її діти будуть здоровими і сильними. За законами Лікурга, дівчата повинні були бігати, стрибати, боротися, метати диск і списа. Як і юнаки, вони повинні бути присутніми на святах, брати участь у танцях і співати в хорі. В своїх піснях дівчата славили сильних і хоробрих та збуджували у молоді бажання відзначитися. Жінки в Спарті брали участь в змаганнях, в яких вони могли показати свою мужність і здобути славне ім'я. Атлетичні вправи не лише фізично зміцнювали і загартовували спартанських дівчат і жінок, готуючи їх до материнства, але й прищеплювали їм почуття власної гідності, впевненість в своїх силах, сміливість і незалежність. Це було і дуже ефективним засобом виховання соціальних інстинктів і прилучення до політичного та релігійного життя полісу. Хо́да дівчат, оголення тіла, змагання в присутності молодих чоловіків – все це було спонукою до шлюбу. В той же час Лікург встановив і своєрідне ганебне покарання для холостяків – їх не пускали на гіпнопедії.

Свобода жінки – чи не найпарадоксальніше породження спартанського тоталітаризму і його мілітаристської, максимально маскулінізованої культури. Всі видатні мислителі минувшини повідомляють про значну роль, яку відіграють спартанки у суспільному житті Спарті і їх відносно вільний статус. Плутарх писав: “Лікург надав їм повну, воістину не жіночу свободу, що викликало насмішки поетів. Спартанок називають “ті, що оголюють стегна”, кажуть, наче вони одержимі хтивістю; так судить про них Еврипід, який стверджує, що “ділять вони палестру з юнаком” [5]. Мораль жінок стояла дуже високо; їх відданість державі й патріотизм найкраще зазначений у словах матері, яка, відправляючи сина на війну, передавала йому щит зі словами: “З ним або на ньому”.

Спартанки були такі ж мужні, сильні, загартовані, як і чоловіки. З ними рахувались. “Чому у Спарті чоловіки слухають дружин?” – запитали спартанку. “Тому що тільки у Спарті дружини народжують справжніх чоловіків”, – відповіла спартанка. Про мужність спартанок ходили легенди. Одна спартанка послала в бій п'ятеро своїх синів і чекала звістки біля воріт міста. З'явився гонець: “Як справи?” – “Всі п'ятеро убиті”, – відповів гонець. – “Я не про те, питаю: хто переміг?” – “Ми”. – “Тоді я щаслива, що вони загинули”, – сказала матір. Жінки Спарті, у яких загинули сини, йшли на поле битви і дивились, куди вони були поранені. Якщо в груди, то жінка з гордістю дивилась на оточуючих і з почестями ховали своїх дітей у родинних гробницях. Якщо ж бачили рани на спині, то ридаючи від сорому, поспішали сховатися, навіть не беручи участі у похованні. Кажуть, що спартанки були зухвалими і самовпевненими і чоловічий свій характер давали відчутти передовсім власним чоловікам, бо безроздільно владарювали в домі, та й у суспільних справах висловлювали свою думку з великою свободою. Подібна свобода та їх суспільне значення викликали негативне ставлення з боку афінян, що вважали такий стан ненормальним.

Законодавство Лікурга було системним. Перед законом всі громадяни були рівні. Спарта, допоки діяли закони Лікурга (а діяли вони близько 500 років) жодного разу не була в становищі держави, поставленої на грань загибелі.

Закони афінського законодавця Солон (в 594 році до н. е. він отримав надзвичайні права для проведення реформ державної системи) докорінно відрізнялись від законів Лікурга. Чудовою рисою Солон було те, що він глибоко поважав людську природу і заради держави ніколи не жертвував людиною, а, навпаки, примушував державу служити людині. Його закони були не обтяжливими, і дух афінського громадянина, що не обмежувався ними, легко і вільно розвивалася в усіх напрямках, ніколи не відчуваючи, що вони ведуть її за собою. Інша справа закони Лікурга: це були залізні кайдани, що вражали непокірних і принижували дух людський, тиснучи на нього всією своєю неймовірною вагою. Афінський законодавець відкрив для обдарувань своїх громадян всі можливі в той час шляхи, тоді як

спартанський законодавець залишив своїм громадянам один-єдиний шлях, перегородивши інші глухою стіною, – той шлях, що веде до заслуг на політичній ниві. Лікурґ законами приписував неробство, Солон суворо карав її. Ось чому в Афінах проявлялись всі чесноти, процвітали всі ремесла і всі мистецтва, був розвинений дух підприємництва. Хіба знайдеш в Спарті Сократа, Софокла, Платона, Арістотеля? Спарта могла породити лише воїнів, але не художників, не поетів, не мислителів і не громадян Всесвіту. Навколо Лікурґа порожньо, тут немає нічого, окрім тиранії та її жахливого супутника – рабства.

В афінському суспільстві панував принцип підпорядкування тілесного/жіночого начала розумному/чоловічому. Піфагор, наприклад, заявляв: “Існує позитивний принцип, який створив порядок, світло, чоловіка, і негативний принцип, який створив хаос, сутінки і жінку”. Арістотель, у свою чергу, роз’яснював: “Жінка – це самка через певний брак якостей... Жіночий характер страждає від природної дефективності ... Жінка є лише матеріал, принцип руху забезпечений іншим, чоловічим початком, кращим, божественним”. Він називав жінку як “безсильного чоловіка” внаслідок якогось недоліку. Сократ говорив: “можна вважати щастям, що ти народився чоловіком, а не жінкою”. Платон стверджував, що душі боягузливих і недостойних чоловіків після їх смерті переселяються в жінок.

Біологічний розподіл на статі і його соціальні наслідки прокоментував Ксенофонт: “Бог пристосував природу обох статей з народження: природу жінки – для домашніх турбот, а природу чоловіка – до зовнішніх. Тіло і душу чоловіка він створив так, щоб він міг переносити і жар, і холод, подорожі й військові походи, тому він призначив йому працю поза домом. А тіло жінки він створив менш придатним до цього..., тому призначив їй домашні турботи”. Приниження жінок мстило за себе і принижувало самих чоловіків: афінянки, не дивлячись на нагляд, знаходили можливість обманювати своїх чоловіків, а ті, соромлячись виявляти свої почуття перед дружинами, змушені були розважатись з гетерами чи займатись педерастією. Таким чином, поруч з одношлюбністю і гетеризмом з’явилося перелюбство, заборонене, що строго каралось, але невикорінюване явище.

Солон видав закони щодо виїзду жінок за межі міста, їх траурного одягу, участі в святах, забороняючи безлад і непоміркованість. Він дозволяв жінкам при виїзді за межі міста брати з собою не більше трьох гіматіїв (накидок з тканин), їжі й води не більше, ніж на обол (монета вартістю 1/6 драхми), мати кошачок не більше локтя (одиниця виміру довжини від локтевого суглоба до кінця витягнутого середнього пальця руки), відправлятися вночі в дорогу лише при наявності на возі ліхтаря. Він заборонив жінкам дряпати собі обличчя, бити себе в груди, вживати складені причитання, влаштовувати істеріку на похоронах. Він не дозволив приносити вола в жертву покійнику, класти з ним більше трьох гіматіїв, ходити на чужі могили, окрім, як в день похорон.

Жінка ж, не маючи громадянських прав, і в домі займала досить скромне місце. Вона зазвичай не мала права бути присутньою на сімейній трапезі (особливо якщо в домі були гості), проводячи час у спеціально відведеній їй частині будинку – гінекеї. З дому, одружена жінка, могла виходити лише у супроводі рабинь, евнухів, прикривши обличчя і голову плащем. Один з ораторів сказав, “якщо жінка виходить на вулицю, вона має бути у такому віці, щоб запитували, не чия вона дружина, а чия матір”. Становище одруженої еллінки було об’єктивно підпорядкованим, а коло дозволених їй інтересів обмежувалось стінами дому (навіть не всього, а гінекеї – жіночої його частини). Їй категорично заборонялось відвідувати театральні вистави та інші громадські акції. Закони і звичаї жорстко регламентували поведінку одружених афінських жінок, практично позбавляючи їх елементарних можливостей компенсації дефіциту чоловічої ласки. Поведінка чоловіка за межами дому жінок цікавити не повинна. Жінку часто називали “ойкуруемою”, що означало щось середнє між зняряддям для дітородіння і річчю для догляду за господарством. До шлюбу афінянки жили в затворництві, лише зрідка виходячи з дому для участі в релігійних церемоніях. Та й після шлюбу, чим рідше показувалися жінки на людях, тим більше гордились ними батько й чоловік. “В Афінах жінки мали не більше політичних прав, ніж раби; протягом всього свого життя вони перебували у повному підпорядкуванні у найближчого родича чоловічої статі...

Як і в усіх інших місцях у першому тисячолітті до Різдва Христового, жінки були часткою особистого рухомого майна, хоч деякі з них були талановитими особистостями. Для древніх греків жінка (незалежно від віку і сімейного становища) – це лише “гіна”, тобто та, що продукує дітей” (Tannahill, 1980).

Закон вимагав від неї слухняності, вірності та скромності. Недарма історик Фулідид вклав в уста Перікла таке зауваження: “Велика шана тій жінці, про яку найменше йде слава серед чоловіків в розумінні похвали чи осуду” [4]. У Платона сказано: “Ім’я чесної жінки повинно бути зачинене в стінах дому”; вона не могла бувати ні на публічних іграх, ні в театрі. Її виховували в повному незнанні щодо подій зовнішнього світського життя, вона, зазвичай, була неписьменна. Поведінка чоловіка за межами дому її не стосувалась. Вся її роль була в материнстві, всі її прерогативи вичерпувались винятковим правом мати законних дітей і носити титул громадянки.

У законах Солон проглядається посилена увага держави до моралі та шлюбно-сексуальних стосунків. Вважалося, що кожний чоловік зобов’язаний до 35 років одружитися. Шлюб входив у суспільні повинності громадян. “Той, хто зневажає цим обов’язком, повинен платити податок, щоб не думав, що життя без шлюбу вигідне і зручне”. При укладенні шлюбу важливо знати, з якої сім’ї бере чоловік дружину, чи в яку сім’ю батьки віддають свою дочку. Оптимальний шлюбний вік для чоловіка становив – 28–35 років, а для жінки – 14–18 років. При укладанні шлюбу Солон заборонив вимагати посаг, дозволивши нареченій взяти з собою лише три плаття і кілька некоштовних речей. “На його думку, – зазначає Плутарх, – шлюб не повинен бути якоюсь прибутковою справою чи купівлею-продажем; шлюб метою повинен мати народження дітей, радість, кохання” [5]. Щоб не укладались фіктивні шлюби з дочками багатих родів лише задля збагачення, вводилась вимога, що зобов’язувала чоловіка “багатої сироти” до проживання з нею.

Шлюб, укладений на основі лише меркантильних міркувань, проголошувався ганебним. При укладенні шлюбу важливо знати, з якої сім’ї бере чоловік дружину, чи в яку сім’ю батьки віддають свою дочку.

Основним призначенням сім’ї Солон вважав народження здорових дітей (громадян). Тому він давав конкретні рекомендації щодо того, як забезпечити здорове потомство. На його думку, найміцніших дітей народжують жінки у віці від 20 до 40 років від чоловіків, не старших 50 років. Коли ж чоловіки і жінки переживуть вік народжуваності, сексом займатися їм не заборонялось, окрім кровноспоріднених стосунків, але рекомендувалось намагатись при цьому не виносити на світ ніякого плоду, якщо він зачнеться. Тобто жінка, що завагітніла після 40 років, повинна була зробити аборт. А якщо через якісь обставини вона все-таки народить, то повинна знищити дитину.

Весільні обряди були красиві й символічні: обмивання молодих у священному джерелі, жертвоприношення богам, отримання оракула (передбачення) від жриці Аполлона в Дельфійському храмі. Шлюбній трапезі передувало запалювання матір’ю нареченої факела від вогню рідного дому, з яким урочиста хода супроводжувала наречену в дім до нареченого – символ жіночої наступності в сімейному житті. Бог, що був покровителем шлюбу, Гіменей, зображався у еллінів з факелом у руці. На честь Гіменей, запрошені на весілля співали шлюбні гімни.

За законом Солон про шлюб, молодих зачиняли в одному приміщенні одних; вони їли разом айву, яка надавала диханню свіжість і приємний аромат. Чоловік повинен був мати з дружиною “побачення” як мінімум тричі на місяць. Якщо від цього не наставала вагітність, то, як вважали греки, така “увага” сприяла запобіганню конфліктів і усувала огиду один до одного.

Ніякої системи виховання дівчат не існувало. Жінки не мали доступу до освіти, суспільного життя. Якщо матір мала знання, то вона їх передавала доньці, навчаючи ткати, прясти, вишивати, грати на музичних інструментах. Проте, Ксенофонт уявляв, що ідеальне виховання дівчинки полягало у тому, що їй треба було менше бачити, якнайменше чути, задавати мало запитань. Дружина в афінській сім’ї не сприймалась як об’єкт, гідний кохання.

Демосфен писав: “Коханки потрібні нам для задоволення, наложниці – для повсякденної турботи про нас, а законні дружини – для того, щоб народжувати законних дітей і вести домашнє господарство”. Як зазначав А. Бебель, жінка “ділила з чоловіком ложе, але не трапезу” [6].

Дочок вільних громадян Афін виховували не для праці (для цього були ремісники і раби), але вони повинні були знати різні ремесла і багато-що вміти робити самі. Навіть у багатих сім'ях дівчат навчали кулінарному мистецтву, прядінню, ткацтву, щоб в майбутньому, ставши господинями, вони могли наглядати за роботою служанок: все потрібне для харчування і пошиття одягу дім повинен був робити сам. Чоловік, зазвичай, працював поза межами дому (на полях, керував виробництвом, каменоломнями, будівництвом, брав участь в управлінні містом, військових походах), а господарством вдома керувала жінка.

Основне завдання своєї реформи Солон вбачав у реалізації принципів “подвійної моралі”, яка дозволяла чоловікові й дошлюбні, і позашлюбні сексуальні контакти, а жінці – категорично забороняла. Того, хто зваблював вільну жінку (чи згвалтував її), закон зобов'язував карати штрафом 100 драхм. Могли і позбавити громадянських прав, виставити напівголим біля стовпа ганьби. Відмінивши рабство вільних громадян за борги, Солон призначив для сексуальних послуг винятково невольних жінок і чоловіків, тобто рабів. Афінський закон про перелюбство містив наступне: “Якщо чоловік заставав дружину свою з коханцем, то він не міг більше з нею жити під страхом безчестя”. За законами Солона, жінці, яку застали з коханцем, забороняли прикрашуватися і входити в храми, “щоб не зваблювати незайманих і матрон своєю присутністю”. Якщо така жінка прикрасить себе і увійде в храм, то перший зустрічний за законом міг розірвати на ній сукню, зняти прикраси і бити, але не до смерті. Однак, не дивлячись на строгість закону, порушення подружньої вірності було в Афінах звичним явищем. Покаранню піддавалось не лише власне перелюбство, тобто статеве спілкування з одруженою жінкою, але і зваблювання неодруженої сестри чи дочки. Всі грецькі закони дозволяли помсту за зваблення матері, сестри, дочки. Зловлений на гарячому міг бути безкарно убитий.

Чоловіки ж, на відміну від своїх змордованих вимушеним утриманням дружин, користувались майже абсолютною свободою задоволення сексуальних потреб і фантазій. Ця свобода обмежувалась лише заборонаю на контакти з дружинами вільних громадян, а також з їх сестрами, дочками, матерями та іншими родичками. Але цей дуже обмежений контингент був всього лише краплиною у порівнянні з майбутнім морем, яке створювали численні жриці вільного кохання. Зрада дружини вважалась злочином, в той час як чоловік міг безкарно проводити час зі “жрицями кохання” – гетерами, проститутками, юними красенями або на банкетах у товаристві друзів. Сексуальна свобода грецьких чоловіків була безмежна. Закон дозволяв чоловікові все: конкубінат, куртизанок і навіть публічні будинки, але вимагав від нього шани до дружини, поваги її домашніх і подружніх чеснот, які ставилися їй в обов'язок. Не рекомендувалось приводити в дім куртизанок: це вважалось дурним тоном.

Розлучення для чоловіка було вільним. Він міг у будь-який час відіслати дружину зі свого дому. В цьому випадку він зобов'язаний був повернути їй посаг, якщо лише розлучення не було викликане зрадою дружини. У грецькому суспільстві воно було можливим через безпліддя дружини, невірність або з інших мотивів. Якщо ініціатива розлучення належала жінці, їй необхідно було звернутися до посадових осіб. В особливих випадках, справи про розлучення, розглядалися у суді. Але і в цьому випадку чоловік мав більше прав, ніж жінка.

Незаперечною заслугою Солона є те, що він чітко визначив місце проституції у соціальній ієрархії – вона поступово ставала справою людей нижчого ґатунку. Саме за нього проституція втрачає попередній храмово-релігійний характер і стає винятково світським соціальним інститутом. Солон відкриває державні борделі, що приносили суттєвий прибуток до казни. Щоб вберегти честь жінок, цнотливість грецьких дівчат і поряд з цим, запобігти

розповсюдженню педерастії серед юнаків, Солон за державний кошт купив азійських рабинь і помістив їх в особливі заклади – диктеріони, де вони повинні були обслуговувати потреби публічної проституції. З прибутків, отриманих за рахунок заробітків дівчат, утримувач публічного будинку повинен був виплачувати щорічний податок державі, так званий проституційний податок, збирали який спеціальні чиновники – астиноми, які, окрім цього, наглядали за дотриманням суспільних пристойностей і вирішували суперечки. Над проститутками було встановлено особливий нагляд. Афі́нський поет Філемон, усвідомлюючи корисність цього інституту, пише: “О Солоне! Ти був істинним добродійцем роду людського, так як, кажуть, ти перший подумав про те, що так важливо для народу, чи вірніше для порятунку народу. Так, я кажу це переконано, коли бачу численну молодь нашого міста, яка під впливом свого гарячого темпераменту стала б віддаватися недозволеним надмірностям. Ось для чого ти купив жінок і помістив їх в такі місця, де вони мають все необхідне і доступні всім тим, хто відчуває в них потребу” [6].

Розвиток античної проституції відбувався на основі дуалізму між строгим моногамним примусовим шлюбом, з одного боку, і великою статевою свободою чоловіків – з іншого. До слова, в епоху Гомера, не дивлячись на доведену полігамію і на відносно велику свободу, жінки майже не знали проституції. Лише після строгого проведення патріархатної моногамії і пов'язаного з нею обмеження діяльності одруженої жінки винятково домашньою сферою, з'являється і проституція. У дивному протиріччі зі суспільним презирством до проституток був той факт, що проститутки відігравали в громадському житті Афін більш вагомую роль, аніж чесна хазяйка дому та її дочка, діяльність яких обмежувалась домашньою сферою. Портретні статуї таких жінок встановлювались у храмах та інших будовах поряд зі статуями заслужених полководців і політиків. Проституція значною мірою зміцнювала шлюб, вирішуючи проблему надміру чоловічої сексуальної енергії, але, разом з тим, вона не могла не подавати поганий приклад дівчатам і одруженим жінкам.

Проституція мала свою ієрархічну систему, в якій нижчою ланкою були вуличні й бордельні проститутки. Вони або блукали вулицями в пошуку клієнтів і віддавались їм тут же, просто неба, або стояли біля дверей борделя, як у вітрині магазину, пропонуючи себе перехожим. Були й такі, які “промишляли” винятково на великих дорогах, – “дорожні”, або ж на мостах – “мостові” і навіть “кладовищні”. Збереглося взуття “вуличної проститутки”, яка шукала клієнтів, блукаючи вулицями. На її підошвах були вибиті слова “йди за мною”: доки вона йшла, ці слова відбивалися на землі, й у перехожих не залишалось сумнівів щодо її ремесла. До цього ж різновиду примикали численні квіткарки, які в комплексі з трояндами часто пропонували покупцям і себе. Туди ж належали і натурниці, що позували для скульпторів і живописців.

Інший, естетичний різновид, представляли проститутки, яких можна назвати “богемними”. На відміну від бордельних і вуличних проституток, які були лише сексуальними автоматами, богемні створювали певну естетичну атмосферу, в якій секс був не самоціллю, а швидше складовою частиною програм сприйняття мистецтва. Вони розважали своїх клієнтів грою на різних музичних інструментах, співом, танцем, театральними виставами. Ці жінки були неодмінними учасницями всіх свят і просто чоловічих зборищ у кабачках і лазнях.

Вищу категорію, еліту грецьких проституток, представляли гетери. Вони були наділені вишуканими манерами, високо освічені і вважались цілком престижними подругами для чоловіків з середнього і вищого класів афі́нського суспільства. Як відзначав І. Блох у своїй “Історії проституції”, гетерами був пронизаний весь культурний світ Греції та її провінцій. Погослос про красу і розум еллінських гетер спонукав багатьох знатних іноземців вдаватися до далеких і небезпечних мандрів до берегів Греції [2]. Гетери служили наочним прикладом способу життя, в якому органічно поєднувались витончені інтелектуальні й чуттєві задоволення; такий спосіб життя шанувався греками того часу. Аналізуючи сексуальне життя Стародавньої Греції, можна впевнено відзначити, що гетери були значно більшим, ніж засобом задоволення сексуальних потягів. Вони цілому облагороджували сексуальну сферу

стосунків, надаючи їй ту міру духовності, на яку не могли претендувати ні подружній секс, ні секс з проститутками. Саме гетери розвивали витончений еротизм еллінів, подаючи секс як захоплюючу гру, де смак, інтелект і надмірність людських бажань підносили сексуальний контакт у ранг мистецтва. А мистецтво, в свою чергу, обирало гетер об'єктами свого зображення, увічнення їх у вазовому розписі, поемах, фресках, бронзі й мармурі (Таїс Афінська, Афродіта Кнідська, Фріна Дельфійська тощо).

Гетери були найпопулярнішими з історичних персонажів того часу. Подробиці повсякденного життя, зв'язки їх з високоповажними еллінами і чужинцями, їх туалети, коштовності, екстравагантні манери висловлювання були незмінною тематикою обговорення на всіх рівнях суспільної піраміди. Контакти з гетерами не засуджувались і не становили загрози законному шлюбу. Навпаки, вони були дієвим засобом його зміцнення. Гетери ніяк не претендували на ролі суперниць дружин і тим більше – на роль “розлучниць”. Е. Фукс писав: “Вона (гетера) – подруга чоловіка, з якою він проводить філософські бесіди, яку він оточує розкошами і блиском, дружба і доброзичливість якої робить йому честь, тоді як дружина відчувалась як неминуче і незручне ярмо і була зобов'язана терпеливо проживати свій вік у гінекеї, нікому не показуючись на очі” [7].

Досконалість у сфері сексу також була справою гетер. По-перше, це спеціальні вправи, ванни та інші процедури для розвитку внутрішньої мускулатури та вміння тонко користуватися цією наукою під час спілкування з чоловіком, приносячи додаткову насолоду і йому, і собі. По-друге, вміння приносити максимальну насолоду чоловікові, тонке знання особливостей його організму, його реакцій на збудження, вміння збудити чоловіка, знання, що варто робити, щоб йому захотілось повернутись саме до цієї жінки знову і знову. По-третє, це спеціальна поведінка, запобіглива і ненав'язлива, розслабляюча і притягуюча.

“Еротичній службі” передував досить тривалий період навчання премудростям кохання, який міг тривати від трьох до семи років. Дівчат навчали досвідчені гетери. Нерідко в якості своєрідних тренажерів на практичних заняттях використовували чоловіків-рабів, позаяк авторитетні наставниці через свої фізіологічні особливості могли викладати винятково теорію. Підготовлена жриця кохання, зазвичай, добре володіла багатим сексуальним репертуаром, знала магію і вміла приготувати “приворотне” зілля. У деяких місцях жриць, окрім еротичної науки, навчали і мистецтву танця, звісно еротичного, за допомогою якого чоловіки доводились (без дотику до них) до еякуляції. До слова, якщо дівчина вагітніла, її відстороняли від “еротичної служби”. Це пояснювалось тим, що, народивши дитину, жриця втрачає свої магічні здібності.

Найчастіше гетери вчилися не лише мистецтву кохання, але і мистецтву подобатися, музиці, філософії і ораторському мистецтву. Як і всі куртизанки, вони присвячували себе культу Венери і приносили на вітвар прибутки від свого “першого кохання”. Гетери служили також моделями для художників і скульпторів, вони вітали поетів в театрі й ораторів в академіях. Вони були прикрасою будь-якого свята, різних військових і цивільних церемоній. В місцях громадських прогулянок вони з'являлись зазвичай на розкішних колісницях, закутані в коштовні тканини. Перед чарами гетер були безсильні і поети, і філософи, хоробрі полководці, й навіть царі. Гетери прилучались до їх слави, до їх гучного імені, до їх прав на безсмертя в історії. Іноді вони, зневажаючи громадською думкою і принципами моралі, віддавались пристрастям і поєднувались з гетерами законним шлюбом.

Щоб зрозуміти значення цього інституту, створеного Солоном, слід ознайомитися зі звичаями Спарти, де легальної проституції не було. За законами Лікурга, всі жінки визнавались майже суспільною власністю. Лікург, турбуючись про виховання воїнів, зовсім не дбав про впорядкування поведінки жінок. Зрештою, жінки в Спарті, байдуже порядні чи розпусні, мали дуже малий вплив на чоловіка-солдата, який визнавав честь лише на полі битви і тому мало був схильним до жіночих чар. Під впливом таких ідей в Спарті, як вже зазначалося вище, народився особливий вид проституції, який можна назвати каліпедичним чи патріотичним. Чоловіки приводили до ложе своїх дружин здорових чоловіків, щоб мати міцних, добре складених дітей. Цей соціальний блуд став фатальним, важким наслідком

відсутності регламентованої проституції; він підкреслює корисність Солонових законів з точки зору суспільної моралі і гігієни. Суттєво пізніше, в епоху середньовіччя Фома Аквінський зазначав: “Позбавте суспільство від публічних жінок і ви побачите, що розпуста буде вриватися скрізь. Проститутки в країні те ж, що клоака в палаці, знищіть клоаку і палац забрудниться і стане сморідним”.

Закони Солон не могли мати життєвої сили, хоча б з таких причин. По-перше, афіняни, розділені на класи і соціальні групи, не представляли собою єдиного суспільства. Не було жодної сфери життєдіяльності, де б їх інтереси співпадали. По-друге, закони Солон були обширні, численні, але безсистемні. Поряд зі серйозними та важливими питаннями життя афінян, вони стосувались і дрібних, навіть дріб'язкових питань. Але головне, по-третьому, полягало в тому, що своїми законами Солон не усунув основних суперечностей в суспільстві, оскільки намагався бути корисним і винним і невинним, і багатим і бідним.

Якщо в доперікловський період у Стародавніх Афінах жінка була безправною, то в часи Перікла та Еврипіда можна бачити участь жінки в духовному житті того часу, особливо у сфері виховання. В художніх творах збільшилась кількість жіночих образів. Це підтверджує, що в жінці стали бачити людину. Тривають дискусії про право жінок на освіту. Платон вводить у поняття духовного виховання жінок деякі спартанські риси. Якщо з його системи викинути приписи, що стосувались виховання жінок-стражів, то ті вимоги, що залишилися, складуть основу освіти жінок того часу. Реалізація цієї програми виховання не лише можлива для жіночої натури, а й бажана.

В епоху еллінізму самостійність жінок помітно зростає. Цьому сприяв розвиток поглядів деяких філософських напрямків, насамперед стоїцизму, який виголошував рівноправність чоловіків і жінок. У цей час були створені й сприятливіші умови для отримання жінками освіти. Вони мали право на здобуття низки професій. У період еллінізму дівчата змагаються, як і юнаки, у поетичній декламації під музичний акомпанемент чи без нього; в інших місцях, зокрема, на островах Еоліди, програма цих змагань не копіювала програму їх братів – там були специфічно жіночі пункти, в яких живе дух сапфічної освіти. Теофраст повідомляє, що існували конкурси краси на Лесбосі й Тенедосі, існували також змагання у врівноваженості й мистецтві домоводства.

Визнаючи суворість і примітивізм сімейного права у греків, слід все ж пам'ятати, що сім'я залишалась для них непорушним і поважним інститутом. Подружнє кохання і вірність знайшли відображення у міфах, поезії, історичних пам'ятках. Захоплюючі образи еллінських жінок живили шедеври древньогрецького мистецтва. Класичні приклади відданості й кохання один до одного Одісея і Пенелопи, Гектора і Андромахи, Перікла і Аспасії свідчать про красу і тривалість шлюбних зв'язків.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика // Сочинения. Т. 4 – М., 1983.
2. *Блох И.* История проституции. – СПб.: АСТ-Пресс, 1994. – 198 с.
3. *Печатнова Л.* История Спарты (период архаики и классики). – СПб.: Гуманитарная Академия, 2001. – 510 с.
4. *Платон*. Государство // Диалоги. Книга вторая – М.: Эксмо, 2008. – С. 89–454.
5. *Плутарх*. Ликург // Порівняльні життєписи. – К.: Дніпро, 1991. – 448 с. – С. 126–238.
6. *Тиханович Ю., Козленко А.* 350 великих. Краткое жизнеописание правителей и полководцев древности. Древний Восток; Древняя Греция; Древний Рим. – Минск, 2005.
7. *Фукс Э.* История эротического искусства. – М.: Республика, 1995. – 448 с.
8. *Шиллер Ф.* Законодательство Ликурга и Солон. – М.: Художественная литература, 1957. – 14 с.
9. *Шишова И.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. – Л.: Наука, 1991. – 222 с.

Владимир Кравец

ПРОБЛЕМЫ МЕЖПОЛОВЫХ И БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АНТИЧНОЙ ГРЕЦИИ

Рассматривается проблема гендерной истории Древней Греции. Проводится сравнительный анализ брачно-семейного законодательства в Спарте и Афинах, исследуются разные подходы легендарных законодателей античного мира Ликурга и Солон к межполовым отношениям, анализируются принципы “двойственной морали” по отношению к положению мужчин и женщин в обществе. Просматриваются особенности в подходах к рождению и воспита-

нию детей разного пола. Высветлено разное отношение греческих законодателей к проблеме легализации проституции.

Ключевые слова: Ликург, Спарта, Солон, Афины, брак, законодательство, секс, гетера, воспитание.

Volodymyr Kravets

**THE PROBLEMS OF SEXUAL AND MARRIAGE AND FAMILY RELATIONSHIP
IN ANCIENT GREECE**

The problem of gender history of Ancient Greece are considered. Done a comparative analysis of marriage and family law in Sparta and Athens, we investigating different approaches legislators legendary ancient world Lykurg and Solon to sexual relationship, analyzes the principles of "double standards" on the situation of women and men in society. Traced the features in the approaches to the birth and bringing up of children of both sexes. Deals with a different attitude to the problem of Greek lawmakers legalizing prostitution.

Key words: Likurg, Sparta, Solon, Athens, marriage, law, sex, hetera, bringing up.